

بررسی و تحلیل میزان بازتاب شاخصه‌ها و ابعاد هویت ملی در قالیچه‌های تصویری دوره قاجار

حجت‌اله رشادی*
سمیه صالحی**
حسین نوروزی قره‌قشلاق***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۱

چکیده

قالیچه‌های تصویری دوره قاجار اساساً پدیده‌ای نو و جدید در فرش ایران و بدعتی در طراحی فرش به‌شمار می‌آیند. از این‌رو به دلیل حفظ پیوندشان با نقش‌مایه‌های سنتی و ساختار کلی فرش ایران جایگاه ویژه‌ای در تاریخ فرش این کشور دارند. به همین سبب ضرورت دارد این نوآوری در سنت طراحی فرش ایرانی، از منظر جایگاه و نمود شاخصه‌های هویت ملی و ایرانی، مورد مطالعه قرار گیرد. در این راستا این سوالات پژوهشی مطرح است که هر گروه و دسته از قالیچه‌های تصویری دوره قاجار، تا چه حد واجد ابعاد شش‌گانه «هویت ملی» هستند؟ فراوانی هرکدام از شاخصه‌های «هویت ملی» در این قالیچه‌ها به چه میزان است؟ و مؤلفه‌های هویت ملی در این قالیچه‌ها به چه شکلی نمود و بازتاب داشته‌اند؟ پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از منظر ماهیت، توصیفی - تحلیلی به حساب می‌آید. تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها به‌صورت ترکیبی از شیوه کَمّی و کیفی و جمع‌آوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای انجام شده است. تعداد نمونه آماری این پژوهش ۷۹ قالیچه تصویری قاجار بوده که به روش انتخابی گزینش شده‌اند. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که تصویربافی‌های دوره قاجار با انتخاب موضوعاتی در تناسب با فرهنگ ایرانی، حاوی مفاهیم و مضامین عمیق و ریشه‌دار هویتی بوده است. در بررسی انجام شده مشاهده شد ابعاد شش‌گانه «هویت ملی» در دسته‌بندی هشت‌گانه این قالیچه‌ها به‌ویژه در موضوعات نقش شاهی، مشاهیر، چهارفصل و موضوعات برگرفته از ادبیات کهن بیش‌ترین بروز و ظهور را داشته‌است. از سوی دیگر ابعاد «فرهنگی» و «مذهبی» هویت ملی بیش‌ترین و بُعد «سیاسی» آن، کم‌ترین فراوانی را در این قالیچه‌ها داشته‌است. عناصر و مؤلفه‌ها و شاخصه‌های «هویت ملی و ایرانی» در این قالیچه‌ها با استفاده از نقش‌مایه‌های خاص، خط و مضامین داستانی نظم و نثر فارسی، نمود لباس و پوشش اقوام ایرانی، استفاده از تصاویر شعرا، شاهان باستانی و اساطیری و ابنیه تاریخی و ارائه تصویری مثبت از سنت‌ها و فرهنگ زیست ایرانی نمود و ظهور پیدا کرده‌است.

کلیدواژه‌ها:

قالیچه‌های تصویری، قاجار، هویت ملی، هویت ایرانی، تصویربافی.

* مربی و عضو هیئت‌علمی گروه فرش، دانشکده هنر، دانشگاه اراک، اراک، ایران (نویسنده مسئول) / h-reshadi@araku.ac.ir

** مربی و عضو هیئت‌علمی گروه فرش، دانشکده هنر، دانشگاه اراک، اراک، ایران / s-salehi@araku.ac.ir

*** مربی و عضو هیئت‌علمی گروه صنایع دستی، دانشکده هنر، دانشگاه اراک، اراک، ایران / h-nourozi@araku.ac.ir

۱. مقدمه

فرش به‌عنوان یکی از مظاهر فرهنگ و هویت اقوام مختلف سرزمین ایران به حساب می‌آید که علاوه بر کاربرد و حضور فراوانی که در زندگی روزمره دارد، جلوه‌گاه بسیاری از وجوه تمدنی، فرهنگی و سبک زندگی اقوام ایرانی نیز هست. فرش دستباف ایرانی برخاسته از فرهنگ و باورها و جهان‌بینی اقوام ایرانی است و از بطن زندگی آنان متولد شده و هم‌چون لوح و سندی تاریخی واجد شاخصه‌های هویتی و فرهنگ مردم و اقوام مختلف ایران است.

با مطالعه فرش‌های سده‌های اخیر به قالیچه‌هایی برمی‌خوریم که طبق دسته‌بندی و طبقه‌بندی رایج در فرش ایران در هیچ گروه و دسته‌ای قرار نمی‌گیرند و این به خاطر جدید بودن طرح و نحوه پرداختن به موضوعات در این فرش‌هاست. تحولات گسترده سیاسی، اجتماعی و هنری اواخر دوره صفوی و اوایل قاجار به جنبشی تصویری ختم می‌شود که با تقدم و تأخر در همه رشته‌های هنری نمود پیدا می‌کند. فرش از جمله هنرهایی بود که به واسطه ماهیت کاربردی آن دیرتر از سایر رشته‌های هنری، زمینه بروز و نمود تصاویر قرار گرفت. پژوهشگران، این گروه از قالیچه‌ها را که در هیچ گروهی قرار نمی‌گیرند، قالیچه‌های تصویری نام نهاده‌اند. این قالیچه‌ها علاوه بر این‌که بدعتی در حوزه طرح بودند، کارکرد و کاربرد فرش ایرانی را نیز تغییر می‌دهند.

از دلایل رواج چنین قالیچه‌هایی می‌توان به رویدادهایی هم‌چون آغاز نهضت ترجمه، ورود صنعت چاپ و عکاسی به ایران، اعزام دانشجویان به خارج از کشور و هم‌چنین گسترش روابط سیاسی، اجتماعی و تجاری و افزایش رفت‌وآمد تجار و مبلغان و سیاحان به ایران اشاره کرد که هر یک به نوبه خود در رواج تصویرگرایی در هنر ایران اثرگذاری‌های مختلفی داشته‌اند. در نهایت قالی‌بافان و طراحان و سفارش‌دهندگان و تولیدکنندگان فرش ایرانی، همگام با دیگر پدیده‌های هنری، با به‌کارگیری عنصر تصویر در فرش به بیانی تازه در فرش‌بافی ایران نائل آمدند که به‌نوعی، بدعتی در فرهنگ فرش‌بافی ایران محسوب می‌شد. در حال حاضر نیز این قالیچه‌های تصویری از جنبه‌های مختلف جایگاه مهمی در تاریخ فرش‌بافی چند سده اخیر ایران دارند.

به‌واسطه اهمیت و جایگاه قالیچه‌های تصویری قاجار و با توجه به نوآوری و بدعتی که در طرح‌پردازی این قالیچه‌ها وجود دارد، ضروری است از منظر شناسایی و جایگاه و نمود مؤلفه‌ها و شاخصه‌های هویت ملی و ایرانی مورد مطالعه و بررسی قرار گیرند تا در بایم که قالی‌بافان و طراحان و سفارش‌دهندگان و تولیدکنندگان با چه رویکردی در پی تولید این گونه قالیچه‌ها بوده‌اند. بدین منظور در وهله نخست در پی یافتن پاسخی برای این پرسش‌ها خواهیم بود که هر گروه و دسته از قالیچه‌های تصویری دوره قاجار، تا چه حد واجد ابعاد شش‌گانه «هویت ملی» هستند؟ فراوانی هر کدام از شاخصه‌های «هویت ملی» در این قالیچه‌ها به چه میزان است؟ و اینکه مؤلفه‌های هویت ملی در این قالیچه‌ها به چه شکلی نمود و بازتاب داشته‌اند؟

۲. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از منظر ماهیت، توصیفی - تحلیلی به حساب می‌آید. تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها به صورت ترکیبی از دو شیوه کمی و کیفی انجام شده است. به دلیل محدودیت تعداد صفحات مقاله، تنها تصویر ۱۲ قالی از گروه‌های مختلف به‌عنوان نمونه ارائه شده‌اند اما بررسی و تحلیل محتوایی بر روی تمام ۷۹ نمونه (جدول ۱۲) صورت گرفته است. بدین منظور مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در هر گروه، با مؤلفه‌ها و شاخصه‌های هویت ملی (جدول ۱) تطبیق داده شده و در قالب یک جدول مختص خود ارائه شده است. در مرحله بعدی چکیده جداول (۳ تا ۱۰) به صورت عددی استخراج و در جدول (۱۱) ارائه شده و بر اساس آن پاسخ سوالات اول و دوم طرح شده است. همچنین پاسخ سوال سوم براساس تجزیه و تحلیل کیفی اطلاعات ارائه شده است.

کلیه قالیچه‌های تصویری قاجار که در دسترس هستند به‌عنوان جامعه آماری این پژوهش به حساب می‌آیند که از این میان تعداد ۷۹ قالیچه تصویری قاجار، نمونه‌های آماری تحقیق را تشکیل می‌دهند. روش گزینش نمونه‌ها به صورت انتخابی بوده که در فرایند انتخاب، فراوانی هر طرح و موضوع، اصالت و تنوع جغرافیایی محل بافت مدنظر قرار گرفته است. روش گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای است.

۳. پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع بازنمود هویت ملی در قالیچه‌های تصویری قاجار به طور اخص پژوهشی انجام نگرفته است، اما در مورد قالیچه‌های تصویری این دوره پژوهش‌های متنوعی با رویکردهای مختلف انجام شده که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود. پرویز تناولی (۱۳۶۸) در کتاب قالیچه‌های تصویری ایران، ضمن بررسی و تشریح عوامل آغاز جنبش تصویرگرایی در هنر و فرش ایران تلاش می‌کند قالیچه‌های تصویری قاجار را دسته‌بندی کرده و نمونه‌های شاخصی از این قالیچه‌ها را معرفی نماید. مهناز شایسته‌فر و طیبه صباغ‌پور آرانی (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش ایران)» علاوه بر بیان عوامل موثر و زمینه‌ساز گسترش تصویرگری در فرش‌های قاجار، نمونه‌های موجود از قالی‌های تصویری در موزه فرش ایران را بر مبنای موضوعات و مضامین آن‌ها معرفی و تقسیم‌بندی کرده‌اند.

مهدی کشاورز افشار (۱۳۸۶) در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی قالیچه‌های تصویری قرون ۱۳-۱۴ ه.ق ایران با موضوع تصویر انسان موجود در موزه فرش ایران» قالیچه‌ها را به‌عنوان آثار هنری تجسمی در نظر آورده و ضمن طبقه‌بندی قالیچه‌های تصویری موجود در موزه فرش ایران بر اساس موضوع و از منظر خوانش تصاویر به تحلیل این قالیچه‌ها می‌پردازد. افسانه قانی، بهمن نامورمطلق و فاطمه مهرابی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بازخوانی قالی تصویری هوشنگ‌شاهی با روش اسطوره‌شناسی تطبیقی کنش‌گرا» در صدد یافتن پاسخی بر چرایی و چگونگی بازنمایی شاه زمانه تحت عنوان هوشنگ‌شاه در دوره قاجار بوده‌اند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد در دوره قاجار بازگشت به گفتمان ایران باستان وجود دارد.

ایمانی، طاووسی، چیت‌سازیان و شیخ مهدی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار»، با رویکرد جامعه‌شناسی و با استفاده از آراء «لاکلاو و موفه» با تأکید بر موضوع پادشاهان به بررسی نقوش قالی‌ها پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که در قالی‌های دوره قاجار، بر مفاهیم باستان‌گرایی و خصوصاً پادشاهان بزرگ و اسطوره‌ای قبل از اسلام به‌عنوان دوران طلایی ایران تأکید و بازنمایی شده است. عبدالله میرزایی و فرنوش رحمانی (۱۴۰۰) در مقاله «بازتاب ابعاد اجتماعی مشروطه بر قالی‌های تصویری دوره قاجار» به بررسی تأثیرات ابعاد اجتماعی و جغرافیایی مشروطه‌خواهی در قالی‌های تصویری قاجار پرداخته‌اند و نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیم و ابعاد اجتماعی گفتمان مشروطه‌خواهی به دو صورت نوشتار و تصویر در قالیچه‌ها منعکس شده است. همچنین تنوع آثار، نمونه‌ها و تحلیل محتوای آن نشان می‌دهد که گفتمان مشروطه‌خواهی در بین طبقات اجتماعی متوسط و کارگر بیش‌تر و گسترده‌تر بوده است. محمد افروغ (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نقوش قالی دستبافت ایرانی، عناصر و نمادهایی از هویت ملی» به صورت عمومی به کلیت فرش ایران پرداخته و با اشاره به برخی از نقش‌مایه‌های ختایی و جانوری، نمادهای فرش ایران را واجد هویت ملی دانسته است. افروغ و بهاره براتی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «عناصر و نمادهای هویت اسلامی در قالی ایرانی»، هویت اسلامی و عناصر وابسته به آن را مورد مطالعه قرار داده‌اند.

آنچه در این مقالات مورد توجه دقیق و موشکافانه قرار نگرفته است، عدم ارائه و استناد دقیق به مؤلفه‌ها، شاخصه‌ها و ابعاد مختلف «هویت ملی» و در مرحله بعد تطابق آن با عناصر بصری در قالیچه‌های تصویری و بررسی کمی و کیفی آن است. به هر روی با بررسی مقالات موجود، و با توجه به اهمیت ویژه قالیچه‌های تصویری قاجار، مطالعه و پژوهش در خصوص جایگاه و بازنمود شاخصه‌ها و میزان بازتاب مؤلفه‌های هویت ملی در آن‌ها، ضرورت پیدا می‌کند.

۴. مبانی نظری پژوهش

۴-۱. معنای هویت و جنبه‌های مختلف آن

هویت در اصطلاح مجموعه‌ای از علائم، مشخصه‌ها، ضامین در بسیاری از حوزه‌های زیستی، فرهنگی، روانی و مادی است که سبب تشخیص یک فرد از فردی دیگر، گروهی از گروهی دیگر، اهلیتی از اهلیت دیگر و همچنین فرهنگی از فرهنگ دیگر می‌شود

(ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۲). شناختی که در عین وجود اشتراک در کلیات، در جزئیات او را از دیگری، متمایز می‌کند (رهیاب، ۱۳۸۱: ۴۴). به طور کلی، هویت را می‌توان مجموعه‌ای از خصائل و ویژگی‌های فردی و خصلت‌های رفتاری دانست که براساس آن، یک فرد به عنوان عضوی از یک گروه اجتماعی شناخته شده و از سایرین متمایز می‌شود. یونسکو هویت را هسته مرکزی در شخصیت فردی و جمعی و اصل بنیادین تعریف کرده است که براساس آن، تفکرات، اعمال و تصمیمات مهم آن فرد یا گروه شکل می‌گیرد (سلیمی، ۱۳۷۹: ۱۳۵). نیاز طبیعی انسان به درک چه کسی بودن و همچنین شناخته و معرفی شدن به چیزی یا جایی یا کسی، سبب شکل‌گیری هویت می‌شود. بر مبنای نظریات روانکاوی، هر فردی در طول زندگی خود مدام تجربیاتی را کسب می‌کند و لایه‌های جدیدی بر هسته اصلی شخصیت خود می‌افزاید. افزایش، تکمیل و تثبیت این لایه‌ها موجب پیدایش هویت فرد می‌شود (حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۹۵). بر این اساس مؤلفه‌های گوناگونی در ساختن و معنادادن به هویت نقش دارند؛ دین، زبان، فرهنگ، هنر، تاریخ و جغرافیا از مهم‌ترین و مشخص‌ترین این مؤلفه‌ها هستند. ماهیت هویت، چندلایه بودن آن است که از سطح فردی آغاز می‌شود و به مراحل گروهی و ملی گسترش می‌یابد. بدیهی است که هویت ملی در حوزه هویت جمعی قرار دارد. هویت جمعی مجموعه‌ای از ویژگی‌ها، خصلت‌ها و مشخصه‌هایی است که گروهی را از گروهی دیگر جدا می‌کند. به عبارت دیگر یک جمع (گروه) را از دیگر جمع‌ها (گروه‌ها) متمایز می‌سازد (ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۴). از سوی دیگر، هویت امری ثابت و بدون تغییر و دگرگونی نیست بلکه همیشه در مؤلفه‌های اصلی آن تغییر و تحول رخ می‌دهد. سطوح و لایه‌های مختلف هویت باعث تقسیم‌بندی آن به گونه‌های مختلف می‌شود (قاضی‌زاده و قاضی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۲).

۲-۴. هویت ملی

یکی از مهم‌ترین زمینه‌های پیدایش هویت ملی، تعلق خاطر مردم آن سرزمین به تاریخ، فرهنگ و تمدن گذشته خود است. این عامل به همراه باورهای دینی، جغرافیا، زبان و خط مشترک، موجب شکل‌گیری و تقویت جایگاه هویت ملی و یا قومی می‌شود. تعیین ارکان و نمادها نقش اساسی در «تشکیل ملت واحد» دارد که همین امر آن را از سایر ملت‌ها متمایز می‌سازد. مؤلفه‌های متعددی از جمله گذشته تاریخی، فرهنگی و هنری؛ زبان؛ دین؛ آداب و رسوم؛ آرمان‌ها، آرزوها و ارزش‌های مشترک و همچنین مرزهای طبیعی یا سیاسی یک سرزمین، نقش مؤثر و غیرقابل انکاری در شکل‌گیری مفهوم ملت دارند (مشتاق‌مهر، ۱۳۸۶: ۷۵).

داشتن نوعی احساس تعلق به ملتی خاص را می‌توان به هویت ملی تعبیر کرد. احساس تعلق به گروهی از انسان‌ها به خاطر داشتن اشتراکات متعددی در عناصر مختلف فرهنگی و شبه‌فرهنگی. به تعبیری دیگر، هویت ملی در مردمی ظهور پیدا می‌کند که دارای سنت‌ها، آداب و رسوم، نمادها، مکان‌های مقدس و قهرمانان تاریخی معین است (حاجیانی، ۱۳۷۹: ۱۹۷). عناصری که فرد را به مجموعه گسترده‌تری به نام ملیت یا ملت پیوند داده و در واقع ملیت، صورتی از احساسات مشترک برخاسته از صمیمیت، شکوه و شور و شوق خاص مرتبط با میهن است. عناصری هم‌چون جغرافیا، دین، زبان، ادبیات، فرهنگ و هنر، هریک رکنی از ارکان هویت ملی را شکل می‌دهند.

با بررسی و مرور تعاریف فوق به این جمع‌بندی می‌رسیم که برای شناخت هویت ملی باید به تعریفی از هویت فرهنگی برسیم که در بسیاری از موارد، آن را مترادف با هویت ملی آورده‌اند.

به بیان دیگر «هویت ملی با هویت فرهنگی آن ملیت برابر و متناظر است و این بدان معناست که یک ملت در ناخودآگاه و ذهنیتش به کدام زبان، کدام آداب و رسوم، کدام سمت، و به کدام دین و مذهب گرایش دارد. اشتراکات این مجموعه، فرهنگ آن ملت به حساب می‌آید. هویت ملی، چارچوب و خط‌کشی جغرافیایی و سرزمینی ندارد. حد و مرز جغرافیایی بین کشورها امری قراردادی است و مشخصه هویت ملی یک ملت نیست. مشخصه این هویت ترکیبی از ادب و فرهنگ و هنر و زبان هر ملت است.» (تاجیک، ۱۳۸۲: ۳۴۵) به‌زعم ستاری، مفهوم هویت فرهنگی که گاه هویت قومی یا هویت ملی را با رجوع و استناد به آن تعریف می‌کنند، واقعیت آشکاری است که در اعماق جان و روح یک قوم یا ملت ریشه دوانده و چنان ثابت دارد که گویی طبیعت ثانوی مردم یا خلق و خوی ایشان شده‌است (۱۳۸۳: ۷۹). بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که نقش فرهنگ در ساختار و ساختمان هویت ملی نقش بسیار کلیدی، محوری و سازنده‌ای است. قریشی درخصوص عناصر تشکیل‌دهنده هویت و منابع هویت‌ساز می‌گوید:

هر چیزی که یک شخص حقیقی یا مجازی با آن سروکار دارد از اجزای تشکیل دهنده هویت و یا منابع هویت اوست مثلاً برای یک انسان، پدر و مادر، زادگاه، ملیت، ایدئولوژی و برای یک ملت، فرهنگ، مذهب، تاریخ، زبان و ... منابع سازنده هویت به شمار می‌آیند. (قریشی، ۱۳۸۱: ۴۱)

تک‌تک این عوامل در طول زمان در قالب و ساختار فرهنگ یک جامعه رسوخ و نفوذ می‌کنند و سینه به سینه به نسل‌های بعد منتقل خواهند شد. بنابراین می‌توان گفت که فرهنگ، مهم‌ترین مفهوم مرتبط با هویت است. به طوری که هویت متأثر از فرهنگ و به مثابه امری فرهنگی تلقی می‌شود. فرهنگ مقوله‌ای است که بر بسیاری از کنش‌های هر فرد تأثیر می‌گذارد، حتی در صورتی که شخص از دشواری عمل به آن نیز آگاه باشد (دیویس و نیواستورم، ۱۳۷۵: ۷۴). به همین علت، مؤلفه‌های فرهنگی بیش‌ترین نقش را در تشخیص عوامل مؤثر بر تولید و بازتولید هویت‌ها دارند. هویت ملی نیز در ارتباطی تنگاتنگ با هویت فرهنگی است (قاضی‌زاده و قاضی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۳).

۳-۴. ملت چیست؟

اکنون که روشن شد، هویت ملی گونه‌ای از هویت جمعی در سطح گروهی اجتماعی به نام ملت محسوب می‌شود، لازم است برای تبیین آن ابتدا مفهوم ملت مشخص و توصیف شود. دو دیدگاه و رویکرد اساسی در تعریف ملت وجود دارد: رویکرد سیاسی و رویکرد جامعه‌شناختی - تاریخی. رویکرد سیاسی بیان می‌کند که ملت یک مجموعه سیاسی است. بدین معنی که ملت در طول یک فرایند سیاسی - مبارزاتی بین ملت‌ها یا دولت‌ها شکل گرفته و دارای ساختار واحد سیاسی در یک سرزمین تعیین شده است. در رویکرد دوم به زوایایی از ابعاد فرهنگی و اجتماعی ملت توجه می‌شود. مهم‌ترین این ابعاد: اعتقادات، ارزش‌ها، اساطیر، زبان، نمادها و آداب و سنن است که هرکدام از یک فرایند تاریخی طولانی در یک سرزمین معین حاصل شده است. در این گونه از ملت که به نوعی جامعه‌ای فرهنگی - تاریخی است، هویتی مشترک در زمینه نهاد‌های درونی خود مثل مذهب، زبان، اقتصاد و خانواده شکل می‌گیرد. در این نهادها، پندارها و ساختارهای مشترک و همانند وجود دارد (ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۸).

در تعریف هویت ملی، برخی هردو دیدگاه را به صورت توأمان در نظر داشته و هویت ملی را با ملت - فرهنگی تاریخی و همچنین مفهوم سیاسی آن مرتبط می‌دانند. در مفهوم فرهنگی - تاریخی ملت، مؤلفه‌های تاریخ، اساطیر، نمادها، سرزمین، میراث فرهنگی و وقایع تاریخی اهمیت بیش‌تری دارند اما در مفهوم ملت سیاسی، سرزمین کنونی و یکپارچگی اجتماعی و سیاسی فعلی بیش‌ترین اهمیت را دارد. بدیهی است همبستگی و همگرایی در بین اعضای اجتماعی بیش‌تر است که دو مفهوم ملت (شاکله‌های ملت فرهنگی - تاریخی و عناصر ملت سیاسی) بر یکدیگر منطبق باشند (همان: ۱۳-۱۴) که در دوره قاجار نسبت به مفهوم «ملت» چنین رویکردی در بین مردم ایران وجود داشت.

۵. ابعاد و مؤلفه‌های هویت ملی ایرانیان

ارتباط میان هویت ملی و دینی که به نوعی سازنده بافت هویت فرهنگی و اجتماعی ایرانیان است، از مهم‌ترین کلیدواژه‌ها به‌شمار می‌آید. بنیاد فکری اکثریت جامعه کنونی ایران بر پایه مذهب شیعه بنا شده است. در عین حال پیشینه کهن تاریخی ایران شامل ادبیات غنی و سرشار از آموزه‌های حکیمانه، عرفانی و حماسی بوده است. هرچند تاریخ این دیار شاهد تهاجمات گسترده اقوام دیگر بوده، وجود سنن و باورهای ریشه‌دار و از همه مهم‌تر زبان مشترک، عامل بقای این ملت بوده است. آثار هنری ایران حامل پیامی مشترک و واجد خصوصیات ماندگار در طول سالیان متمادی بوده و همین امر موجب شده تا ویژگی‌های هنری این قوم از سایرین متمایز شود. مؤلفه‌های مذکور را می‌توان به‌عنوان ویژگی‌ها و شاخصه‌های هویتی ایرانیان که آمیزه‌ای از دین و ملیت است، در نظر گرفت.

حتی در دنیای امروز پافشاری ایرانیان بر بسیاری از سنت‌ها و آداب و رسوم خویش که در قالب مراسم سور و سوگ جلوه می‌کند، از شاخصه‌های هویتی ایرانیان محسوب می‌شود. لذا می‌توان گفت فرهنگ ایرانیان وابستگی دوسویه به دین و ملیت دارد (قاضی‌زاده و قاضی‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۴). با این وجود در ایران، عنصر ملیت در هویت‌یابی نزد افراد نقش پررنگ‌تری دارد. در رویکرد جامعه‌شناختی که الگوی کارآمدتری برای تبیین عناصر و ابعاد هویت ملی به نظر می‌رسد، تقسیم عناصر هویت ملی به ابعاد تاریخی، دینی، فرهنگی و زبانی، اجتماعی و جغرافیای سیاسی مورد تأکید است. در این دیدگاه، جنبه‌های مختلف هویت ملی در قلمرو خود کامل و شفاف‌تر می‌شوند (بایوردی و کریمیان، ۱۳۹۳: ۷۷: ۱۰۲).

بنابراین اگر قرار است با نگاهی جامع و کل نگر درخصوص ارکان هویت ملی ایران سخن گفته شود، بدون تردید باید تمامی ابعاد سازنده هویت جامعه هم چون ابعاد تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی مدنظر قرار گیرد. در جدول (۱) تلاش شده است با تجمیع نظرات صاحب نظران مختلف، در قالب ۶ شاخص اصلی، ۴۸ مؤلفه هویت ملی شناسایی و معرفی گردند.

جدول ۱: شاخص ها و ابعاد هویت ملی و مؤلفه های آن (بایوردی و کریمیان، ۱۳۹۳: ۹۱-۹۴؛ ابوالحسنی، ۱۳۸۷: ۱۹-۲۰)

شاخص ها و ابعاد	عناصر و مؤلفه های هویت ملی ایرانیان
اجتماعی	اعتقاد نسبت به وجود جامعه ملی - ایرانی و تمایل به زندگی در جامعه ملی / ضرورت وجود جامعه ملی - ایرانی / احساس عضویت در جامعه ملی - ایرانی / تمایل به عضویت در جامعه ملی - ایرانی / حس تعلق به جامعه ملی - ایرانی / تعهد داشتن به حفظ جامعه ملی - ایرانی / پذیرش دیگران به عنوان هموطن / نگرش نسبت به دیگران متعلق به ملت / باورهایی در باب ریشه های اجتماع ملی / معتقد به سرنوشت و آینده جامعه ملی / احساس افتخار یا نفرت نسبت به عضویت در جامعه ملی - ایرانی / تمایل به پرداختن هزینه الزام برای عضویت در جامعه ملی - ایرانی / نگرش نسبت به مبانی همکاری و همبستگی اجتماعی / اعتقاد به ضرورت وحدت و همبستگی سیاسی و اجتماعی کل جامعه سیاسی ایران / دفاع از یکپارچگی و همبستگی سیاسی / جایگاه و نقش مردم در ارتباط با حکام در ساختار سیاسی
تاریخی	تعیین و تبیین دوره های تاریخی ملت ایران / احساس تعلق به دوره های باستانی و تاریخی / احساس افتخار یا نفرت نسبت به تعلق و سابقه باستانی و تاریخی
فرهنگی	ارزش گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارزش گذاری و اعتقاد به زبان فارسی / تربیت و نام گذاری فرزندان / ارتباط میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ دینی
جغرافیایی	تصور محدوده و مرز جغرافیایی ملت ایران / نگرش مثبت یا منفی نسبت به وطن و سرزمین / نگرش نسبت به جایگاه سرزمین ایران در جهان / نگرش نسبت به مناسب یا نامناسب بودن سرزمین ایران برای زندگی و سعادت / ترجیح دادن زندگی در کشور خود نسبت به زندگی در سایر کشورها / حس دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران / آمادگی برای دفاع از سرزمین ایران در زمان خطر و جنگ / علاقه مندی و ضرورت به یکپارچگی سرزمین ایران در آینده / احساس آرامش و آسایش در صورت زندگی در ایران
سیاسی	ارزش گذاری به ساختارهای سیاسی در گذشته / اعتقاد به ضرورت استقرار یک نظام سیاسی واحد و یکپارچه بر کل جامعه ایران / علاقه و اعتقاد قلبی به یک نظام سیاسی با ارزش های همه پسند در کشور / دفاع از یکپارچگی و همبستگی سیاسی / نوع نگاه و نگرش به نقش خود در سیستم / چگونگی نگاه نسبت به جایگاه و نقش حاکمان در جامعه / نگرش به حکام و پادشاهان گذشته در نظام های سیاسی پیشین / جایگاه و موقعیت کشور در نظام بین المللی / دفاع از تصمیم گیری های نظام سیاسی کشور / حمایت از سیاست های کلان کشور
مذهبی	اعتقاد نسبت به وجود جامعه مذهبی / ضرورت وجود جامعه ملی - مذهبی / احساس عضویت در جامعه ملی - مذهبی / احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی / تعهد به حفظ جامعه مذهبی از سوی افراد جامعه

۶. جایگاه هویت ملی در فرش دستباف

اقوام و ملیت های مختلف دارای هویت فرهنگی یکه و خاص خود هستند و غنای فرهنگ نوع بشر به دلیل همین گوناگونی و تنوع ساخته و پرداخته و به وجود می آید. هویت فرهنگی از موجودیت معنوی، پویایی و زنده بودن یک جامعه حکایت دارد. یکی از عواملی که نقش بسیار مهمی در حفظ، بالندگی و بقای هویت فرهنگی جوامع ایفا می کند هنر است که از ارکان مهم فرهنگی هر جامعه ای به شمار می آید و در دستیابی افراد جامعه به هویتی واحد و مترقی، نقش و جایگاه مهمی را ایفا می کند. علاوه بر آن، هویت موجب توسعه و بالندگی و ارتقای هنر است. هنری که دارای هویت باشد هنری مستقل و پویا و رو به رشد است و هنری که فاقد هویت باشد، در برابر آسیب ها و تهاجمات فرهنگی مصون نیست و دچار از خود بیگانگی و تهی شدگی می شود (قاضی زاده و قاضی زاده، ۱۴۰۱: ۱۱۳).

قالی دستباف، به عنوان شاخص ترین هنر بومی ایرانی توانسته است با تکیه بر نقش ها، طرح ها و عناصر تصویری و نمادین به عنوان یکی از شاخص ترین مؤلفه های هویت اقوام ایرانی ایفای نقش کند. از آنجایی که فرش دستباف و فرایند تولید آن، با لایه های مختلف زیست و فرهنگ انسان ایرانی عجین شده، به خوبی توانسته است هم چون یک پرچم و نماد، کارکرد هویتی داشته باشد و بیانگر آیین ها، رسوم، داستان ها و حکایت های بومی و اساطیری و در یک کلام، واجد هویت ملی ایرانی باشد. در این میان قالی های تصویری، به لحاظ کارکرد نمادین و غیر کاربردی خود و بهره مندی از عناصر و مؤلفه های زبان تصویر و نشانه، توانسته اند بیش تر و بهتر از سایر گونه ها و طرح های فرش ایرانی، جنبه ها، ارکان، مؤلفه ها و شاخصه های گوناگون هویت ملی ایرانی را در خود بازتاب دهند. در ادامه با ارائه نمونه هایی از قالی های تصویری قاجار تلاش می کنیم بازتاب شاخصه ها و مؤلفه های هویت ملی را در این نمونه ها بررسی و مطالعه کنیم.

۷. قالی‌های تصویری قاجار

قالی‌ها و قالیچه‌های تصویری، بخش نسبتاً بزرگ و قابل توجهی از قالی‌های قاجار را تشکیل می‌دهند. در فرش‌های این دوره، شاهد ظهور نوع خاصی از طرح و به‌نوعی کاربری جدیدی برای قالی دستباف هستیم. قالی‌های تصویری، قالی‌هایی هستند که به جای نقش و نگارهای سنتی معمول، پرداختن به نقش و تصویر انسان و گاه حیوانات و جانوران در مقیاس و ابعادی غیرمرسوم و خارج از عرف را موضوع کار خود قرار داده‌اند (تناولی، ۱۳۶۸: ۷). در طرح این‌گونه از قالی‌ها به جای پرداختن به نقوش اسلیمی و ختایی رایج و متعارف که رویکردی انتزاعی - تجریدی دارند، تصاویر انسانی و جانوری و منظره‌های طبیعی واقع‌گرایانه در مقیاسی بزرگ مورد استفاده قرار گرفته‌اند. تصاویری که بخش اعظمی از متن قالی و گاه حتی بخش‌هایی از حاشیه را به خود اختصاص داده‌اند.

قالیچه‌های تصویری قاجار را از دیدگاه موضوع می‌توان در ۸ گروه کلی دسته‌بندی کرد. هرکدام از این دسته‌ها با توجه به اهمیت، موضوع و داستان به زیرگروه‌های دیگری تقسیم می‌شوند. همچنین به دلیل بار معنایی، روایی و کارکردی که در جامعه قاجار داشته‌اند، دارای فراوانی تولید متفاوتی بوده‌اند. در این پژوهش تلاش شده تا در جامعه آماری تحقیق، متناسب با هر گروه، نمونه‌های آماری با دقت فراوان انتخاب شوند. در جدول (۲) نمونه‌های آماری انتخاب‌شده براساس موضوع اصلی و داستان‌های فرعی، دسته‌بندی شده‌اند و تعداد قالیچه هر موضوع و داستان مشخص شده‌است.

جدول ۲: دسته‌بندی نمونه‌های آماری پژوهش براساس موضوعات و داستان‌های فرعی هرکدام (نگارندگان)

تعداد نمونه	موضوع و داستان	تعداد کل	دسته‌بندی کلی
۱۱	قالیچه‌های هوشنگ‌شاهی	۳۸	قالیچه‌های نقش شاهی
۱	قالیچه جمشیدشاهی		
۳	قالیچه‌های خشایارشاهی		
۴	قالیچه‌های تخت‌جمشیدی و نقوش باستانی		
۵	قالیچه‌های شاهپورشاهی		
۳	قالیچه‌های با نقش شاه عباس		
۳	قالیچه‌های با نقش نادرشاه		
۱	قالیچه‌های با نقش فتحعلی شاه		
۲	قالیچه‌های با نقش ناصرالدین شاه		
۲	قالیچه‌های با نقش محمدعلی شاه		
۳	قالیچه‌های احمدشاهی	۱۲	قالیچه‌های برگرفته از مضامین ادبیات کهن ایران
۳	قالیچه‌هایی با مضامین شاهنامه		
۴	قالیچه‌های خسرو و شیرین - شیرین و فرهاد		
۱	قالیچه‌های لیلی و مجنون		
۳	قالیچه‌های بهرام گور		
۱	قالی‌های چند داستانی	۱۰	قالیچه‌های اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان
۱۰	----		
۴	----	۴	قالیچه‌های شخصیت‌های مذهبی و سیاسی (مشاهیر)
۱	حضرت ابراهیم و اسماعیل	۳	قالیچه‌های شمایی و موضوعات دینی
۱	حضرت یوسف و برادران		
۱	حضرت مریم و مسیح (ع)		
۲	نورعلی‌شاه	۴	قالیچه‌های درویش و رهبران تصوف
۱	درویش		
۱	شیخ صنعان		
۳	اسب و جانوران اساطیری	۶	قالیچه‌هایی با نقش جانوران
۳	قالیچه‌های شیری		
۲	----	۲	قالیچه‌های بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی (چهارفصل)
۷۹	تعداد نمونه		

۸. معرفی دسته‌بندی و بررسی و تحلیل نمونه‌ها

۱-۸. قالیچه‌های نقش شاهی

پرداختن به تصویر شاه و ساختن تصویر پادشاه در هنرهای تصویری ایران و همچنین تاریخ ادبیات ایران، همواره از مهم‌ترین موضوعات بوده و در همه رشته‌های هنری جایگاه خاصی داشته‌است. در قالیچه‌های تصویری قاجار، سه دسته از شاهان ایرانی بر روی قالیچه‌ها نقش شده‌اند: اول، شاهان اساطیری هم‌چون هوشنگ‌شاه و جمشیدشاه (تصویر ۱)، دوم، شاهان باستانی از دوره هخامنشی هم‌چون خشایارشا (تصویر ۲) و سوم، شاهان دوران صفوی و قاجار (تصویر ۳). گذشته از قالیچه‌های شاهان قاجار که با اهداف سیاسی و تبلیغاتی بافته شده‌اند، به طیف گسترده‌ای از سایر پادشاهان ایرانی برخورد می‌کنیم که در زمان قاجار بر روی فرش تصویر شده‌اند که متأثر از فرهنگ، ادبیات و هویت ایرانی است.

در فرهنگ باستانی و اساطیری ایران، نقش شاه به مثابه قاضی عادل، نقش او در مقام نهاد توزیع ثروت در جامعه، نقش دین‌یارانه شاه به عنوان واسط میان آسمان و زمین که او را مرکز مراسم آیینی می‌کرد و البته نقش او در مقام فرمانده نظامی در جنگ‌ها، همگی برای مرکزیت شاه تأکید دارند. از دیدگاه «گروتانلی» شاهان به مثابه واسطه میان بخش‌های مختلف نظام اجتماعی و هم‌چنین میان انسان و ساحت‌های فراانسانی پنداشته می‌شود و این شاه است که نظام جامعه را حفظ می‌کند و به این ترتیب تصویر و جایگاه شاه در تاریخ و فرهنگ ایران مفهومی بسیار بااهمیت و مخزنی از تداعی‌های پرمعنا و نمادین است (Grottanelli, 1987: 313). هم‌چنین هینلز معتقد است در فرم اندیشه اسطوره‌ای ایران، «شاهی» مفهومی مقدس است. شاه فرستاده خدا، واسطه‌ای میان انسان و خدا و نماینده خاص او بر زمین است و سلطنت را به‌عنوان ابزاری «خیر» در برابر «شر»، مقدس می‌دانستند (هینلز، ۱۳۸۶: ۱۵۳). از دیدگاه اسطوره‌ای، تاریخ ایران با تاریخ شاهنشاهان و با مفهوم «شاه» آغاز می‌شود. در اسطوره‌های آفرینش ایران، نخستین شاه با نخستین انسان آفریده شده توسط اهورامزدا یکی می‌شود. حمزه اصفهانی چنین بیان نموده که «کیومرث گل‌شاه» نخستین انسان و نخستین مرد روی زمین بود که از او یک پسر و یک دختر به نام مشی و مشیانه به جای ماند (شهیدی مازندرانی، ۱۳۷۷: ۶۴۶).

در ادامه، ضمن ارائه ۲ نمونه قالیچه نقش شاهی، مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در این قالیچه‌ها که با مؤلفه‌ها و شاخصه‌های هویت ملی (جدول ۱) تطبیق داده شده‌اند، در جدول (۳) ارائه می‌گردند.

تصویر ۳: قالیچه با تصویر فتحعلی شاه
(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۹)

تصویر ۲: قالیچه با تصویر خشایارشا
(همان: ۲۴)

تصویر ۱: قالیچه هوشنگ‌شاهی
(دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۲۹)

جدول ۳: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه نقش شاهی با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱- استفاده از شاهان اساطیری، باستانی و تاریخی به‌عنوان موضوع اصلی که اشاره به مفهوم «شاهی مقدس» و «فز ایزدی» دارد. ۲- استفاده از آرایش مو و ریش، لباس‌ها و پوشش‌های دوره‌های تاریخی ۳- وجود تخت پادشاهی به‌عنوان عنصر اصلی و نماد جایگاه شاه ۴- استفاده از تصویر سربازها و نمادهای دوره هخامنشی و ساسانی ۵- استفاده از خط پارسی	اجتماعی -	دفاع از یکپارچگی و همبستگی سیاسی / باورهایی در باب ریشه‌های اجتماع ملی / احساس افتخار نسبت به عضویت در جامعه ملی - ایرانی / اعتقاد به ضرورت وحدت و همبستگی سیاسی و اجتماعی کل جامعه سیاسی ایران
	تاریخی *	تعیین و تبیین دوره‌های تاریخی ملت ایران / احساس افتخار نسبت به تعلق و سابقه باستانی و تاریخی / احساس تعلق به دوره‌های باستانی و تاریخی
	فرهنگی *	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی
	جغرافیایی *	تصور محدوده و مرز جغرافیایی ملت ایران / حس دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران
	سیاسی *	نگرش به حکام و پادشاهان گذشته در نظام‌های سیاسی پیشین / اعتقاد به ضرورت وجود یک نظام سیاسی واحد و یکپارچه بر کل جامعه ایران
مذهبی *	احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی	

۸-۲. قالیچه‌های برگرفته از مضامین ادبیات کهن ایران

در بین قالیچه‌های تصویری قاجار، قالیچه‌هایی که موضوع آن‌ها را داستان‌های مختلف حوزه شعر و ادبیات اساطیری، تغزلی و حماسی تشکیل می‌دهد، بسیار است. به‌طور کلی صحنه‌هایی که از داستان‌های مختلف بر روی قالیچه‌ها می‌آمده، همان صحنه‌هایی است که قرن‌ها قبل موردتوجه نقاشان و مصوران و نقالان بوده‌است. این دسته از قالیچه‌ها به برخی از زیباترین و معروف‌ترین صحنه‌های داستان‌های ایرانی پرداخته‌اند که می‌توانند اندیشه‌های تاریخی، حماسی، تغزلی و عرفانی که (زیرمجموعه هویت ملی ایرانیان است) را در قالب داستان‌های شیرین به خواننده منتقل کنند. موفق‌ترین و بانفوذترین آن‌ها، داستان‌های شاهنامه است که بیش‌تر جنبه حماسی دارند. گذشته از شاهنامه (تصویر ۴)، اقتباس از خمسه نظامی به‌ویژه داستان‌های «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون» (تصویر ۵) و «بهرام‌نامه» بسیار مورد استقبال مردم بوده‌است. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۴) ارائه شده‌است.

مجموعه هنرهای ایرانی

دوفصلنامه علمی هنرهای صناعی ایران

سال ششم، شماره ۱، پیاپی ۱۰

بهار و تابستان ۱۴۰۲

جدول ۴: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های برگرفته از مضامین ادبیات کهن ایران با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱- استفاده از مضامین تاریخی، حماسی، تغزلی و عرفانی ادبیات فارسی که ریشه در هویت ایرانی دارند. ۲- شرح دلاوری‌ها و جنگ‌های رستم به‌عنوان مهم‌ترین پهلوان ایرانی ۳- استفاده از خط فارسی ۴- استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران ۵- استفاده از آرایش مو و ریش، لباس‌ها و پوشش‌های دوره‌های تاریخی	اجتماعی -	احساس افتخار نسبت به عضویت در جامعه ملی - ایرانی / حس تعلق به جامعه ملی - ایرانی
	تاریخی *	احساس افتخار نسبت به تعلق و سابقه باستانی و تاریخی
	فرهنگی *	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارزش‌گذاری و اعتقاد به زبان فارسی / تربیت و نام‌گذاری فرزندان
	جغرافیایی -	حس دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران / آمادگی برای دفاع از سرزمین ایران در زمان خطر و جنگ
	سیاسی -	---
مذهبی -	---	

تصویر ۶: جنگجوی فرانسوی، کرمان (دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۸)

تصویر ۵: لیلی و مجنون (بصام، فرجو، و ذریه‌زهر، ۱۳۸۳: ۱۸۷)

تصویر ۴: نبردهای رستم (دادگر، ۱۳۸۰ ب: ۱۷)

۸-۳. قالیچه‌های اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان

در بررسی قالیچه‌های تصویری قاجار به نمونه‌هایی برمی‌خوریم که موضوعی سراسر غربی دارند. در واقع تصویر میانی این قالیچه‌ها صرفاً یک کپی است که از تصاویر و موضوعات غربی که به احتمال فراوان از روی کارت‌پستال‌ها، باسمه‌های اروپایی، مجلات مصور خارجی و سایر اقلام چاپی که توسط مسافران، یا به هر طریق دیگر وارد ایران می‌شدند، بافته می‌شدند. تصویر زنان زیبا، موضوع گروهی از این قالیچه‌هاست که در یک بازه زمانی حدوداً پنجاه ساله (اوایل سده بیستم) که همزمان با برخی از رویدادهای سیاسی و اجتماعی در ایران است، رایج شده‌اند. نکته حائز اهمیت این دسته از تصویربافی‌ها این است که با وجود تمام اقتباس‌ها و کپی‌کاری‌هایی که صورت پذیرفته، نهایتاً سبک و سیاق و روح فرش ایرانی در آن گنجانده شده‌است که در استفاده از تزئینات سنتی و کاربرد حاشیه به چشم می‌خورد. به نحوی که با دیدن این قالیچه‌ها، بی‌درنگ جغرافیا و مکتب فرش‌بافی آن به ذهن متبادر می‌شود. یکی از نمونه‌های منحصر به فرد این قالیچه‌های اقتباسی را در تصویر (۶) مشاهده می‌کنیم که تصویری از یک جنگجوی فاتح فرانسوی در زمینه اصلی، با چهار حاشیه مملو از گل‌ها و ختایی‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص کرمان احاطه شده‌است. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۵) ارائه شده‌است.

جدول ۵: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱. استفاده از خط فارسی ۲. استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران در یک موضوع کاملاً اقتباسی غربی	اجتماعی	---
	تاریخی	---
	فرهنگی	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی
	جغرافیایی	---
	سیاسی	---
	مذهبی	---

۸-۴. قالیچه‌های شخصیت‌های مذهبی و سیاسی (مشاهیر)

پس از عصر صفوی و با رواج گسترده تصاویر پادشاهان و شخصیت‌های مطرح، طراحان با استفاده از کتاب‌های چاپ سنگی، طرح‌هایی از چهره پادشاهان قاجار و حکومت‌های پیش از آن (خصوصاً نادرشاه و شاه عباس) و تعدادی از شاهان اساطیری و باستانی و افراد مشهور

ترسیم کرده و قالی بافان مناطق مختلف این تصاویر را روی بافته‌های خود پیاده کردند. در این قالیچه‌ها قرار گرفتن پیامبران در کنار پادشاهان و شخصیت‌های سیاسی، علمی و خارجی امری عادی به حساب می‌آید (تصاویر ۷ و ۸). از دیگر ویژگی‌های این قالی‌های تصویری، نوشتن نام شخصیت‌ها در کنار تصویر و یا در قاب‌هایی است که درون حاشیه جای گرفته‌اند. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۶) ارائه شده است.

۸-۵. قالیچه‌های شماییلی و موضوعات دینی

در میان قالیچه‌های تصویری موجود، تعدادی موضوعات مذهبی را دست‌مایه کار خود قرار داده‌اند. اهمیت این قالیچه‌ها، از نظر تعداد زیاد آن‌ها نیست بلکه دقیقاً به خاطر پرداختن به تصویری است که همواره مورد احترام ایرانیان بوده و جنبه‌ای مقدس داشته‌اند. گروهی دیگر نیز به بافتن موضوعات و داستان‌های مذهبی پرداخته‌اند که شرح آن داستان‌ها در قرآن و سایر کتاب‌های مقدس (با اندکی تفاوت) آمده است. به‌عنوان مثال فرش تصویر (۹) بافت روستای لیلیان است؛ هرچند که ساکنین لیلیان ارمنی هستند اما با توجه به جزئیاتی که در این فرش آمده مشخص می‌کند که اصل تصویر یا قالیچه مدل، متعلق به یک مسلمان بوده است. این جزئیات عبارتند از نحوه پوشش همسر حضرت ابراهیم (ع) که به شکل مسلمانان لباس پوشیده و خانه او که شبیه به مسجد است. هم‌چنین نحوه لباس پوشیدن حضرت ابراهیم (ع) را می‌توان به این موارد اضافه کرد. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۷) ارائه شده است.

جدول ۶: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های مشاهیر با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱. استفاده از تصاویر شاهان اساطیری، باستانی و تاریخی به‌عنوان موضوع اصلی که اشاره به مفهوم «شاهی مقدس» و «فرز ایزدی» دارد.	اجتماعی	* احساس افتخار نسبت به عضویت در جامعه ملی - ایرانی
۲. استفاده از تصاویر پیامبران	تاریخی	* احساس افتخار نسبت به تعلق و سابقه باستانی و تاریخی
۳. کاربرد خط فارسی	فرهنگی	* ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارزش‌گذاری و اعتقاد به زبان فارسی
۴. استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران	جغرافیایی	- نگرش نسبت به جایگاه سرزمین ایران در جهان / حس دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران
۵. استفاده از آرایش مو و ریش، لباس‌ها و پوشش‌های دوره‌های تاریخی	سیاسی	* ارزش‌گذاری به ساختارهای سیاسی در گذشته / نگرش به حکام و پادشاهان گذشته در نظام‌های سیاسی پیشین / جایگاه و موقعیت کشور در نظام بین‌المللی
	مذهبی	* احساس عضویت در جامعه ملی - مذهبی / احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی

صناعات
هنرهای ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صنعتی ایران

سال ششم، شماره ۱، پیاپی ۱۰

بهار و تابستان ۱۴۰۲

۲۲۳

تصویر ۹: قربانی کردن حضرت ابراهیم، لیلیان (تناولی، ۱۳۶۸:۲۳۷)

تصویر ۸: قالی مشاهیر، کرمان (آرشبو شخصی)

تصویر ۷: قالیچه مشاهیر (دادگر، ۱۳۸۰:ب: ۱۳۱)

جدول ۷: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های شمایی و موضوعات دینی با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی		بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
	اجتماعی	تاریخی	
۱. استفاده از خط فارسی ۲. استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران ۳. قرارگرفتن بستر فرش دستباف در خدمت ارائه مضمون دینی ۴. اقتباس از داستان‌های قرآنی و روایت‌های مذهبی در جهت انتقال مفاهیم اخلاقی و مذهبی	-	اجتماعی	---
	-	تاریخی	---
	*	فرهنگی	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارتباط میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ دینی
	-	جغرافیایی	---
	-	سیاسی	---
	*	مذهبی	اعتقاد به وجود جامعه مذهبی / احساس عضویت در جامعه ملی - مذهبی / احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی / تعهد به حفظ جامعه مذهبی

۸-۶. قالیچه‌های درویش و رهبران تصوف

چهره درویش و تصویرپردازی زندگی و داستان‌های مربوط به درویش از دیگر موضوعات قالیچه‌های تصویری قاجار است. نورعلی‌شاه از فرقه درویش نعمت‌اللهی بود و به عالم تصوف و صوفی‌گری رونق خاصی بخشیده بود و شاید به همین دلیل بیش از هر درویش دیگری مورد اقبال تولیدکنندگان و سفارش‌دهندگان قالیچه‌های تصویری بوده است. از دیگر داستان‌های مورد توجه، داستان شیخ صنعان و دختر ترساست که یکی از عمیق‌ترین داستان‌های عرفانی ادبیات کهن پارسی است (تصویر ۱۰). بافنده تمام تلاش خود را به کار بسته تا ضمن نشان‌دادن صحنه‌های تأثیرگذار و مهم، شخصیت‌های متعدد داستان و حالات روحی آن‌ها را نیز منعکس کند (نک. تناولی، ۱۳۶۸: ۹۰-۹۲). نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۸) ارائه شده است.

جدول ۸: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های درویش و رهبران تصوف با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی		بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
	اجتماعی	تاریخی	
۱. استفاده از خط فارسی ۲. استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران ۳. قرارگرفتن بستر فرش دستباف در خدمت ارائه مضمون دینی ۴. اقتباس از داستان‌های کهن ادبیات فارسی ۵. استفاده از آرایش مو و ریش، لباس‌ها و پوشش‌های دوره‌های تاریخی	-	اجتماعی	---
	-	تاریخی	---
	*	فرهنگی	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارزش‌گذاری و اعتقاد به زبان فارسی
	-	جغرافیایی	---
	-	سیاسی	---
*	مذهبی	اعتقاد به وجود جامعه مذهبی / احساس عضویت در جامعه ملی - مذهبی / احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی	

۸-۷. قالیچه‌های نقوش جانوران

جایگاه خاص حیوانات و جانوران در فرهنگ و هنر ایران بر کسی پوشیده نیست. به همین دلیل در طول تاریخ، صنعتگران، طراحان و هنرمندان در رشته‌های مختلف هنرهای صنایع از فرم و حضور حیوانات نهایت استفاده را در آثار هنری و دست‌ساخته‌های خود برده‌اند و کمتر شیء و اثری است که نشانه‌هایی از وجود حیوانات و پرندگان در آن وجود نداشته باشد. این حضور مستمر و پرتکرار حیوانات در هنرهای مختلف به دلیل وجود عقاید و باورهای اساطیری است که در مورد آن‌ها وجود داشته، هم‌چنین وجود فرم و نقش حیوانات به این دست‌ساخته‌ها معنا و مفهوم اسطوره‌ای و عمیقی می‌داده است. چراکه برخی از حیوانات نماد شگون و خوشبختی و شادی و موفقیت هستند و برخی دیگر نشانه شومی و ترس و بدیمنی. این اهمیت باعث شده تا برخی از حیوانات موضوع قالیچه‌های تصویری قرار گیرند (تصویر ۱۱).

به‌عنوان مثال قالیچه‌های شیرینی آدامه سنت‌ها و باورهای ریشه‌دار و کهنی هستند که در طول سده‌های پیشین حفظ و به‌دوره کنونی منتقل شده‌است. به نحوی که می‌توان گفت قالیچه‌های نقش جانوران، نتیجه و ثمره علاقه روستانشینان و عشایر کوچ‌رو به حیوانات و فرهنگ هزاران ساله ایرانی است. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۹) ارائه شده‌است.

جدول ۹: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های نقش جانوران با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱. استفاده از موتیف‌ها و نقش‌مایه‌های مخصوص فرش مناطق مختلف ایران ۲. اقتباس و الهام از مضامین داستان‌ها، اساطیر و افسانه‌های کهن ایرانی ۳. استفاده نمادین از جانوران و حیوانات	- اجتماعی	---
	- تاریخی	---
	*	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارتباط میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ دینی
	- جغرافیایی	---
	- سیاسی	---
	- مذهبی	---

۸-۸. قالیچه‌های بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی (چهارفصل)

نمونه‌هایی از قالیچه‌های تصویری وجود دارند که در آن‌ها، متن به چهار قسمت تقسیم شده و در هر قسمت تصویر، یک بنای تاریخی ایران (ایوان مدائن، گنبد سلطانیه، تخت جمشید و مسجد کبود) و فضای کلی یکی از فصل‌ها بازنمایی شده‌است. این دستبافته‌ها به قالی‌های «چهارفصل» مشهور شده‌اند. در ترنج قالیچه تصویر (۱۲) خشایارشا با دو نگهبان و نماد فروهر قرار گرفته و قاب‌هایی که ترنج را تشکیل داده‌اند حاوی نمادهایی هستند که معرف ماه‌های سال خورشیدی است. در چهارگوشه حاشیه، چهار داستان تصویر شده که عبارتند از: آدم و حوا، قربانی کردن اسماعیل، چوپانی کردن حضرت عیسی (ع) و حضرت موسی (ع) در کوه، که مابین آن‌ها تصاویری از شعرای بزرگ ایران دیده می‌شود. به عبارت دیگر این اثر، ترکیبی از فرهنگ و هویت ایرانی و مضامین و داستان‌های دینی است. نتیجه تطبیق قالیچه‌ها با مؤلفه‌های هویت ملی در جدول (۱۰) ارائه شده‌است.

جدول ۱۰: تطبیق عناصر تصویری در قالیچه‌های بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی با مؤلفه‌های هویت ملی (نگارندگان)

مهم‌ترین عناصر تصویری، محتوایی و موضوعی موجود در قالی	ابعاد هویت ملی	بارزترین عناصر و مؤلفه‌های هویت ملی
۱. اشاره به جغرافیای متنوع ایران ۲. ارائه تصویری مثبت از سنت‌ها و فرهنگ زیست ایرانی ۳. استفاده از آرایش مو و ریش، لباس‌ها و پوشش‌های دوره‌های تاریخی ۴. استفاده از تصاویر شاهان، ادبا، مفاخر و بناهای تاریخی ایران ۵. استفاده از داستان‌ها و مضامین دینی	*	اعتقاد نسبت به وجود جامعه ملی - ایرانی و تمایل به زندگی در جامعه ملی / احساس افتخار نسبت به عضویت در جامعه ملی - ایرانی / پذیرش دیگران به‌عنوان هم‌وطن / احساس عضویت در جامعه ملی - ایرانی
	*	تعیین و تبیین دوره‌های تاریخی ملت ایران / احساس افتخار نسبت به تعلق و سابقه باستانی و تاریخی / احساس تعلق به دوره‌های باستانی و تاریخی
	*	ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان / اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی / ارزش‌گذاری و اعتقاد به زبان فارسی / ارتباط میان فرهنگ ایرانی و فرهنگ دینی
	*	تصور محدوده و مرز جغرافیایی ملت ایران / نگرش مثبت یا منفی نسبت به وطن و سرزمین / حس دلبستگی و تعلق به سرزمین ایران
	*	ارزش‌گذاری به ساختارهای سیاسی در گذشته
	*	اعتقاد به وجود جامعه مذهبی / احساس تعلق به جامعه ملی - مذهبی
	*	اعتقاد به وجود جامعه ملی - مذهبی

تصویر ۱۲: چهارفصل، تبریز
(موزه فرش تهران)

تصویر ۱۱: جانوری، هریس
(همان: ۳۲۱)

تصویر ۱۰: شیخ صنعان، شاهسون
(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۵۳)

همان‌طور که پیش‌تر مشاهده شد در جداول (۳ تا ۱۰)، مؤلفه‌ها و عناصر ابعاد «هویت ملی» به تفکیک با موضوعات مختلف قالیچه‌های تصویری قاجار مطابقت داده شدند و نتایج آماری آن در جدول (۱۱) ارائه شده‌است. در ستون سمت چپ این جدول نشان داده می‌شود که هرکدام از موضوعات هشت‌گانه قالیچه‌های تصویری قاجار به چه میزان واجد شاخص‌ها و ابعاد هویت ملی هستند. هم‌چنین در ردیف انتهایی همین جدول، فراوانی هرکدام از شاخص‌ها و ابعاد هویت ملی در موضوعات مختلف بررسی و مشخص شده‌است. به‌عنوان مثال می‌توان گفت کلیه این قالیچه‌ها از بُعد «فرهنگی» ارجاعی به «هویت ملی و ایرانی» دارند و پرتکرارترین و بارزترین بُعد و شاخصه هویتی این قالیچه‌ها، بُعد «فرهنگی» آن‌هاست.

جدول ۱۱: میزان حضور و فراوانی ابعاد هویت ملی (نگارندگان)

شاخص‌ها و ابعاد موجود در هر دسته	شاخص‌ها و ابعاد هویت ملی						دسته‌بندی موضوعات قالیچه‌های تصویری
	مذهبی	سیاسی	جغرافیایی	فرهنگی	تاریخی	اجتماعی	
۶	√	√	√	√	√	√	نقش شاهی
۶	√	√	√	√	√	√	شخصیت‌های مذهبی و سیاسی (مشاهیر)
۶	√	√	√	√	√	√	بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی (چهارفصل)
۴	--	--	√	√	√	√	برگرفته از مضامین ادبیات کهن ایران
۲	√	--	--	√	--	--	شمایی و موضوعات دینی
۲	√	--	--	√	--	--	دراویش و رهبران تصوف
۱	--	--	--	√	--	--	نقوش جانوران
۱	--	--	--	√	--	--	اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان
	۵	۳	۴	۸	۴	۴	فراوانی هرکدام از شاخص‌ها و ابعاد هویت ملی

۹. نتیجه‌گیری

به جهت پاسخ به سوالات پژوهشی مقاله، ۷۹ قالیچه تصویری قاجار مورد بررسی و مطالعه قرار گرفتند که به آن‌ها در متن مقاله به تفصیل و تفکیک اشاره شد. در هر دسته به فراخور داستانی که در متن قالیچه به آن پرداخته شده‌است، شاخصه‌های تصویری، محتوایی و موضوعی، شناسایی و در جداول (۳ تا ۱۰) ارائه گردیدند.

با مرور جدول (۱۱) در پاسخ به سوال اول این پژوهش مشخص می‌شود که در سه گروه از قالیچه‌های تصویری قاجار با موضوعات «نقش شاهی»، «شخصیت‌های مذهبی و سیاسی (مشاهیر)» و «بناهای تاریخی، آرامگاهی، مذهبی (چهارفصل)» هر ۶ بُعد و شاخصه هویت ملی نمود پیدا کرده‌است. لذا می‌توان گفت از حیث ارجاع و بازنمود «هویت ملی و ایرانی» این سه گروه بیش‌ترین نشانه‌های تصویری و محتوایی را دارا هستند. قالیچه‌های تصویری قاجار با موضوعات «برگرفته از مضامین ادبیات کهن» با بازنمود ۴ شاخصه «اجتماعی»، «تاریخی»، «فرهنگی» و «جغرافیایی» در رتبه دوم این بررسی قرار دارند.

موضوعاتی چون قالیچه‌های «شمایی و موضوعات دینی» و «دراویش و رهبران تصوف» تنها در ۲ بُعد «فرهنگی» و «مذهبی» ارجاعاتی به شاخصه‌های هویت ملی داشته‌اند و موضوعاتی چون قالیچه‌های «نقوش جانوران» و «اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان» تنها با شاخصه «فرهنگی»، مخاطب و بیننده خود را به «هویت ملی و ایرانی» ارجاع داده‌اند.

با استناد به جدول (۱۱) می‌توان پاسخی برای سوال دوم این تحقیق یافت که «فراوانی هرکدام از شاخصه‌های هویت ملی در این قالیچه‌ها به چه میزان است؟». همان‌طور که در ردیف انتهایی جدول مذکور مشاهده می‌کنیم از میان ابعاد شش‌گانه هویت ملی، تنها بُعد «فرهنگی» در هر ۸ دسته و گروه قالیچه‌های تصویری قاجار نمود و حضور مستمر داشته و دارای بیش‌ترین فراوانی است. پرتکرارترین و بارزترین مؤلفه‌ها و عناصر آن «ارزش‌گذاری و قضاوت نسبت به آثار و میراث گذشتگان»، «اعتقاد به تقویت و حفظ میراث هنری و فرهنگی» و «ارزش‌گذاری و اعتقاد به زبان فارسی» است که در بسیاری از این قالیچه‌ها ظهور و بروز مشخص و پررنگی دارند.

براساس همین جدول، بُعد «مذهبی» هویت ملی در جایگاه دوم قرار دارد و در ۵ گروه، با نشانه‌های تصویری و محتوایی نمود پیدا کرده‌است که از مهم‌ترین و بارزترین عناصر مؤلفه‌های آن می‌توان به «احساس عضویت و تعلق به جامعه ملی - مذهبی» اشاره کرد که در این ۵ گروه قابل مشاهده‌است و در ادامه هرکدام از ابعاد «اجتماعی»، «تاریخی» و «جغرافیایی» در ۴ دسته و بُعد «سیاسی» هویت ملی تنها در ۳ دسته از دسته‌بندی هشت‌گانه قالیچه‌های تصویری قاجار حضور و بروز دارند.

در پاسخ به سوال سوم پژوهش باید گفت هرکدام از این دسته‌ها و گروه‌ها با توجه به رویکرد موضوعی خود، ویژگی‌های عموماً یکسانی داشتند. به‌عنوان مثال: استفاده از خط فارسی، اشاره و استفاده از غنا و گنجینه شعر فارسی در راستای ارائه خط داستانی برای تصویر، نمود لباس و پوشش اقوام ایرانی، استفاده از آرایش ریش و شیوه ایستادن متأثر از سنگ‌نگاره‌های دوره‌های باستانی ایران در اعتباربخشی به شخصیت‌های معاصر، استفاده از موتیف‌های خاص و سبک طراحی مناطق و مکاتب مختلف قالیبافی ایرانی که علاوه بر ایجاد تنوع طرح، اشاره مستقیم به جغرافیای بافت دارد، استفاده و اشاره به تصاویر شعرا، ادبا، شاهان باستانی و اساطیری و ارائه تصویری مثبت از سنت‌ها و فرهنگ زیست ایرانی که حس افتخار به ایرانی‌بودن و علاقه‌مندی به هویت و فرهنگ ایرانی و حس میهن‌دوستی از آن نیز متبادر می‌شود، استفاده و اشاره به داستان‌ها و مضامین دینی و مذهبی که وجود ذهنیت جامعه مذهبی در بین مردم را تأیید می‌کند و بخش جدایی‌ناپذیری از هویت ملی ایرانیان است.

هرچند که همه این موارد در هر ۸ دسته قالیچه‌های تصویری ظهور و بروز یکسان نداشته‌اند و به‌واسطه موضوع، شرایط سیاسی و اجتماعی تولید، شهری‌باف یا روستایی‌باف‌بودن، تولید در کارگاه و براساس سفارش یا بافت شخصی و خانگی و براساس ذوق بافنده، هرکدام از این قالیچه‌ها دارای شدت و ضعف مختلف و متفاوتی است که با توجه و عنایت به موضوع هر دسته، این امر بدیهی و طبیعی جلوه می‌کند. به‌عنوان مثال در قالیچه‌های تصویری موسوم به چهارفصل (تصویر ۱۲ و جدول ۱۰) یا قالیچه‌های مشاهیر (تصاویر ۷ و ۸ و جدول ۶) به‌وضوح مشاهده می‌کنیم که در هر ۶ بُعد هویت ملی، عناصر، مؤلفه‌ها و نشانه‌های تصویری و موضوعی نمود پررنگ و مؤکدی دارند و این به‌واسطه تنوع تصویری و موضوعی به‌کار رفته در این نوع قالیچه‌هاست که می‌تواند متأثر از یک بافت سفارشی و شهری باشد.

در سوی دیگر در قالیچه‌های نقش جانوری (تصویر ۱۱ و جدول ۹) و یا قالیچه‌های اقتباسی از مضامین غربی و نقش زنان (تصویر ۶ و جدول ۵) مشاهده می‌کنیم که تنها در یک یا دو بُعد هویت ملی، دارای نشانه‌ها و عناصر تصویری و موضوعی هستند. با وجودی که به‌وضوح نشان می‌دهد که بافتی شهری و کارگاهی دارند و مشخصاً طبق سفارش هم بافته شده‌اند، اما نکته حائز اهمیت و بسیار مهم دقیقاً در همین قالیچه‌ها ظهور و خودنمایی می‌کند که طراح یا بافنده و یا سفارش‌دهنده در حین انجام چنین سفارشی یا در حین تولید ذوقی و شخصی خود، درعین حالی که موضوع و مضمونی سراسر غربی را برای قالیچه خود انتخاب کرده، اما در گوشه‌گوشه کار و در هر کجا که مفری،

فضایی و موقعیتی بوده‌است ردپا و اثرانگشت نقوش اصیل ایرانی را که همانا هویت فرش ایرانی (و در سطحی گسترده‌تر نماینده هویت ایرانی در قالیچه) را قرار داده‌است. به استناد همین موارد می‌توان گفت بازتاب مؤلفه‌ها و عناصر هویت ملی - ایرانی در قالیچه‌های تصویری قاجار حتی در نمونه‌هایی که مضمونی سراسر غربی و غیرایرانی دارند هم از بین نرفته و از هم نگسسته است و همواره در مسیر اشاعه و بازنمود عناصر و مؤلفه‌های فرهنگی و هویتی ایرانی بوده‌است.

جدول پیوست. جامعه آماری مقاله شامل ۷۹ قالیچه تصویری قاجار

					قالیچه‌های نقش شاه‌ی
(همان: ۱۳۹)	(همان: ۱۳۷)	(همان: ۱۴۵)	(همان: ۱۳۱)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۲۹)	
					
(دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۲)	(همان: ۱۴۷)	(همان: ۱۴۵)	(همان: ۱۴۳)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۴۱)	
					
(همان: ۳۸)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۵۵)	(دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۲۴)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۵۳)	(دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۶)	
					
(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۶۳)	(همان: ۱۸۵)	(همان: ۱۸۴)	(بصام و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۸۳)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۱۵۷)	

بصام و همکاران

بررسی و تحلیل میزان بازتاب
شاخصه‌ها و ابعاد هویت ملی در
قالیچه‌های تصویری دوره
قاجار، حجت‌الله رشادی و
همکاران، ۲۳۶:۲۱۳

					قالیچه‌های نقش شاهی
					
					
					
					

 <p>(دادگر، ۱۳۸۰:ب: ۴۷)</p>	 <p>(دادگر، ۱۳۸۰:الف: ۱۲)</p>	 <p>(بصام و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۸۷)</p>	 <p>(همان: ۲۲۹)</p>	 <p>(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۲۵)</p>	<p>قالیچه‌های مشاهیر</p>
			 <p>(همان: ۱۴۰)</p>	 <p>(ملول، ۱۳۸۴: ۱۷۶)</p>	
	 <p>(آرشیو شخصی)</p>	 <p>(آرشیو شخصی)</p>	 <p>(ملول، ۱۳۸۴: ۱۰۸)</p>	 <p>(دادگر، ۱۳۸۰:ب: ۲۳۱)</p>	<p>قالیچه‌های اقباسی از مضامین غربی و نقش زنان</p>
 <p>(ملول، ۱۳۸۴: ۱۰۹)</p>	 <p>(دادگر، ۱۳۸۰:ب: ۱۲۹)</p>	 <p>(ملول، ۱۳۸۴: ۱۰۵)</p>	 <p>(همان: ۱۶)</p>	 <p>(دادگر، ۱۳۸۰:الف: ۸)</p>	
 <p>(همان: ۲۹۳)</p>	 <p>(همان: ۲۹۱)</p>	 <p>(همان: ۲۸۹)</p>	 <p>(همان: ۲۸۷)</p>	 <p>(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۸۵)</p>	

					شمایی و موضوعات دینی
		(همان جا)	(همان: ۲۴۱)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۳۷)	
					قالیچه‌های دراویش و رهبران تصوف
	(همان: ۲۵۳)	(همان: ۲۴۷)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۲۴۳)	(دادگر، ۱۳۸۰ الف: ۲۰)	
					قالیچه‌های با نقش جانوران
(همان: ۳۰۷)	(همان: ۳۰۱)	(همان: ۳۰۳)	(همان: ۳۲۱)	(همان: ۳۱۹)	(تناولی، ۱۳۶۸: ۳۱۵)
					قالیچه‌های چهار فصل
		(موزه فرش ایران)	(آرشیو شخصی)		

منابع

- ابوالحسنی، سیدرحیم. (۱۳۸۷). مؤلفه‌های هویت ملی با رویکردی پژوهشی. سیاست- مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۳۸ (۴)، ۱-۲۲.
- افروغ، محمد. (۱۳۹۰). نقوش قالی دستبافت ایرانی، عناصر و نمادهایی از هویت ملی. مطالعات ملی، ۱۲ (۴۸)، ۱۴۱-۱۷۲. [dor: 20.1001.1.1735159.1390.12.48.7.7](https://doi.org/10.1001.1.1735159.1390.12.48.7.7)
- افروغ، محمد و براتی، بهاره. (۱۳۹۲). عناصر و نمادهای هویت اسلامی در قالی ایرانی. مطالعات ملی، ۱۴ (۵۳)، ۱۲۱-۱۴۲. [dor: 20.1001.1.1735159.1392.14.53.6.0](https://doi.org/10.1001.1.1735159.1392.14.53.6.0)
- ایمانی، الهه، طاووسی، محمود، چیت‌سازیان، امیرحسین، و شیخ‌مهدی، علی. (۱۳۹۴). گفتمان باستان‌گرایی در نقوش قالی‌های تصویری دوره قاجار، گلجام، ۱۱ (۲۸)، ۲۳-۳۸. [dor: 20.1001.1.20082738.1394.11.28.2.0](https://doi.org/10.1001.1.20082738.1394.11.28.2.0)

بایوردی، اسماعیل و کریمیان، علیرضا. (۱۳۹۳). جهانی‌شدن فرهنگ و تاثیر آن بر هویت ملی ایران. مطالعات روابط بین‌الملل، ۷(۲۸)، ۷۷-۱۰۱.

بصام، سید جلال‌الدین، فرجو، محمدحسین، و ذریه‌زهره، سید امیراحمد. (۱۳۸۳). رویای بهشت، هنر قالی بافی ایران (ج. ۲). تهران: سازمان اتکا.

تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۲). پسامدرنیسم، تمایز و هویت ایرانی. در محمد توحیدفام، مجموعه مقالات فرهنگ در عصر جهانی‌شدن (صص. ۳۳۸-۳۶۵). تهران: روزنه.

تناولی، پرویز. (۱۳۶۸). قالیچه‌های تصویری ایران. تهران: سروش.

حاجیان، ابراهیم. (۱۳۷۹). تحلیل جامعه‌شناختی هویت ملی در ایران و طرح چند فرضیه. مطالعات ملی، ۲(۵)، ۱۹۳-۲۲۸.

دادرگ، لیلا. (۱۳۸۰ الف). قالی‌های تصویری موزه فرش ایران. تهران: موزه فرش ایران.

----- (۱۳۸۰ ب). فرش ایران، مجموعه‌ای از موزه فرش ایران. تهران: موزه فرش ایران.

دیویس، کیت و نیواستورم، جان. (۱۳۷۵). رفتار انسانی در کار. ترجمه محمدعلی طوسی. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی ریاست جمهوری (نشر اثر اصلی ۱۹۷۲).

رشادی، حجت‌اله و مراثی، محسن. (۱۳۹۰). بررسی جایگاه حاشیه در فرش‌های تصویری دوره قاجار. گلجام، ۷(۲۰): ۵۷-۷۲. doi: 20.1001.1.20082738.1390.7.20.6.0

رهیاب، حسین. (۱۳۸۱). موانع و امکانات نوسازی هویت ایرانی. در امیر رضایی، مجموعه مقالات خودکامی ملی در عصر جهانی‌شدن (صص. ۴۰-۸۱). تهران: قصیده‌سرا.

ستاری، جلال. (۱۳۸۳). هویت ملی و هویت فرهنگی. در مجموعه مقالات هویت ملی و هویت فرهنگی (صص. ۷۲-۹۰). تهران: نشر مرکز.

سلیمی، حسین. (۱۳۷۹). هویت‌یابی؛ تحولات منطقه بالکان. تهران: نشر دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل.

شایسته‌فر، مهناز و صباغ‌پور آرانی، طیبه. (۱۳۹۰). بررسی قالی‌های تصویری دوره قاجار (موجود در موزه فرش ایران). باغ نظر، ۸(۱۸)، ۶۳-۷۴.

شهیدی‌مازندرانی، حسین. (۱۳۷۷). فرهنگ شاهنامه، نام کسان و جای‌ها. تهران: نشر بلخ.

قاضی‌زاده، خشایار و قاضی‌زاده، علی. (۱۴۰۱). تحلیل بازتاب هویت ایرانی-اسلامی در طراحی شخصیت‌های انسانی دو اثر پویانمایی ایرانی در

مسیر باران و فهرست مقدس. مطالعات فرهنگ-ارتباطات، ۲۳(۵۸)، ۱۰۵-۱۴۱. doi: 10.22083/jccs.2021.241905.3147

قانی، افسانه، نامورمطلق، بهمن، و مهرابی، فاطمه. (۱۳۹۸). بازخوانی قالی تصویری هوشنگ‌شاهی با روش اسطوره‌شناسی تطبیقی کنش‌گرا.

مطالعات تطبیقی هنر، ۹(۱۸)، ۳۵-۴۹. doi: 20.1001.1.23453842.1398.9.18.7.5

قریشی، فردین. (۱۳۸۱). جهانی‌شدن و تحول در تصور ما از خویشتن. مطالعات ملی، ۳(۱۱)، ۳۷-۵۸. doi: 20.1001.1.1735059.1381.3.11.3.6

20.1001.1.1735059.1381.3.11.3.6

کشاورز افشار، مهدی. (۱۳۸۶). بررسی قالیچه‌های تصویری قرون ۱۳-۱۴ هـ ق ایران با موضوع تصویر انسان موجود در موزه فرش

ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشرنشده). دانشکده علوم نظری دانشگاه هنر، تهران، ایران.

مشتاق مهر، رحمان. (۱۳۸۶). مبانی و اجزای شکل‌دهنده هویت فرهنگی ایرانیان در اندرزنامه‌های پهلوی و متون تعلیمی فارسی. مجموعه

مقالات هویت ملی، تهران: سوره مهر.

ملول، غلامحسین. (۱۳۸۴). بهارستان دریچه‌ای به قالی ایران. تهران: انتشارات زرین و سیمین.

هینلز، جان. (۱۳۸۶). شناخت اساطیر ایران. ترجمه ژاله آموزگار. تهران: نشر چشمه (نشر اثر اصلی ۱۹۷۵).

میرزایی، عبدالله و رحمانی، فرناز. (۱۴۰۰). بازتاب ابعاد اجتماعی مشروطه بر قالی‌های تصویری دوره قاجار. جلوه هنر، ۱۳(۱)، ۶۸-۷۹. doi: 10.22051/JJH.2020.33182.1562

10.22051/JJH.2020.33182.1562

Grottaneli, C. (1987). Kingship, In M. Eliade (ed). *the Encyclopedia of Religion*. London: Macmillan.

References

- Abolhasani, S. R. (2008). National Identity Elements with Reserchial Approach. *Journal of Faculty of Law and Political Science*, 38 (4), 1-22 [In Persian].
- Afrough, M. (2011). Hand-woven Persian Carpet Designs, Elements and Symbols of National Identity. *National Studies Journal*, 12 (48), 141-172 doi: 20.1011.1.1735059.1390.12.48.7.7 [In Persian].
- Afrough, M., & Barati, B. (2013). Elements and Symbols of Islamic Identity in Iranian Carpet. *National Studies Journal*, 14 (53), 121-142 dor: 20.1001.1.1735159.1392.14.53.6.0 [In Persian].
- Baibordi, E., & Karimi, A. (2014). The Globalization of Culture and Its Effect on Iranian National Identity. *Research Letter of International Relations*, 7(28), 77-102 [In Persian].
- Bassam, S. J., Farjo, M. H., & Zariah Al-Zahra, S. A. (2004). *The Dream of Paradise, Iran's Carpet Weaving Art* (Vol. 2). Tehran: Etko Organization [In Persian].
- Dadger, L. (2001A). *Picture carpets of Iran Carpet Museum*. Tehran: Iran Carpet Museum [In Persian].
- . (2001B). *Iranian Carpets, collection of Iran Carpet Museum*. Tehran: Iran Carpet Museum [In Persian].
- Davis, K., & Newstorm, J. (1996). Human behavior at work (M. A. Toosi, Trans.). Tehran: Presidential Public Administration Training Center (Original work published 1972).
- Ghani, A., Namvar Motlagh, B., & Mehrabi, F. (2020). Reading the Hooshang Shahi's Pictorial Rug with the Comparative Mythology Method, *Motaleate Tatbighi Honar*, 9 (18), 35-49 dor: 20.1001.1.23453842.1398.9.18.7.5 [In Persian].
- Ghazizadeh, Kh., & Ghazizadeh, A. (2022). Analyzing the Reflection of Iranian-Islamic Identity in the Creation of Human Characters in Two Iranian Animated Works: "In the Path of Rain" and "Holy List". *Journal of Culture-Communication Studies*, 23 (58), 105-142 doi: 10.22083/jccs.2021.241905.3147 [In Persian].
- Grottaneli, C. (1987). Kingship, In M. Eliade (ed.), *the Encyclopedia of Religion*. London: Macmillan.
- Hajiani, I. (2000). Issues regarding the National Identity: The semantics of national identity. *National Studies Journal*, 2 (5), 193-228 dor: 20.1001.1.1735059.1379.2.5.7.7 [In Persian].
- Hinels, J. (2007). Understanding the Mythology of Iran (J. Amoozgar, Trans). Tehran: Cheshme Publishing (Original work published 1975).
- Imani, E., Tavoosi, M., Chitsaziyan, A. H., & Sheykh Mehdi, A. (2016). The Discourse of Archaism in Persian Pictorial Rugs during Qajar Era. *Goljaam*, 11 (28), 23-38 dor: 20.1001.1.20082738.1394.11.28.2.0 [In Persian].
- Keshavarz Afshar, M., (2007). A study of pictorial carpets of the 13th-14th centuries AH of Iran with the subject of the human image in the Iranian Carpet Museum (M.A. Thesis). University of Art, Tehran, Iran [In Persian].
- Mirzaee, A., & Rahmani, F. (2021). Reflection of the Social Dimensions of Constitutional Revolution on Qajar Pictorial Carpets. *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 13 (1), 68-79 doi: 10.22051/jjh.2020.33182.1562 [In Persian].
- Mushtaq Mehr, R. (2007). Foundations and components of the cultural identity of Iranians In *Pahlavi edicts and Persian educational texts, collection of essays on national identity*, Tehran: Sureh-Mehr [In Persian].
- Qureshi, F. (2002). Globalization and Transformation in our Perception of Ourselves. *National Studies Journal*, 3 (11), 37-58 dor: 20.1001.1.1735059.1381.3.11.3.6 [In Persian].
- Rehiab, H. (2002). Obstacles and possibilities of renewing Iranian identity. In A. Rezaei, *A collection of essays on national self-exploration in the era of globalization* (pp. 40-81). Tehran: Qaseide-Sara [In Persian].

- Reshadi, H., & Marasi, M. (2012). A Study on the Status of Borders in Pictorial Carpets of Qajar Era. *goljaam*, 7 (20), 57-72 dor: 20.1001.1.20082738.1390.7.20.6.0 [In Persian].
- Salimi, H. (2000). *Identification; Developments in the Balkan region*. Tehran: published by the Office of Political and International Studies [In Persian].
- Sattari, J. (2004). National identity and cultural identity. In *A collection of essays on national identity and cultural identity* (pp. 72-90). Tehran: Markaz Publishing [In Persian].
- Shahidi Mazandarani, H. (1998). *Farhang Shahnameh, Names of People and Places*. Tehran: Balkh Publishing [In Persian].
- Shayestehfar, M., & Sabaghpour, T. (2011). Pictorial Rugs of Qajar Period in the Carpet Museum of Iran. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 8 (18), 63-74 [In Persian].
- Tajik, M. A. (1994). Postmodernism, differentiation and Iranian identity. In M. Toohidfam, *A collection of essays on culture in the age of globalization* (pp. 338-365). Tehran: Rozaneh [In Persian].
- Tanavoli, P. (1989). *Picture rugs of Iran*, Tehran, Soroush [In Persian].

صناعات
پهنه‌های ایران

بررسی و تحلیل میزان بازتاب
شاخصه‌ها و ابعاد هویت ملی در
قالیچه‌های تصویری دوره
قاجار، حجت‌الله رشادی و
همکاران، ۲۳۶، ۲۱۳

۲۳۴

An Investigation and Analysis of the Reflection of National Identity Indicators and Dimensions in Pictorial Carpets of the Qajar Era

Hojat-allah Reshadi

Faculty Member, Department of Carpet, Faculty of Art, Arak University, Arak, Iran Iran
(Corresponding Author)/ h-reshadi@araku.ac.ir

Somayeh Salehi

Faculty Member, Department of Carpet, Faculty of Art, Arak University, Arak, Iran
s-salehi@araku.ac.ir

Hossein Norouzi Ghareh Gheshlagh

Faculty Member, Department of Crafts, Faculty of Art, Arak University, Arak, Iran
h-nourozi@araku.ac.ir

Received: 08/07/2023

Accepted: 23/08/2023

Introduction

Pictorial carpets from the Qajar era represent a novel phenomenon in Iranian carpet artistry, introducing innovation to carpet designing while maintaining a deep-rooted connection with the traditional motifs and the overall structure of Iranian carpets. These carpets hold a unique position in history of Iranian artistry. For this reason, it is necessary to study and investigate the innovations and creativity they introduced to the tradition of Iranian carpet design, aiming to identify, locate, and illuminate the components and indicators of both national and Iranian identity within the visual elements and themes employed in these carpets. To achieve this goal, the following research questions were posed: a) to what extent do various categories of pictorial carpets from the Qajar period have six dimensions of 'national identity'? b) How often do different indicators of 'national identity' appear in these carpets? c) How are the elements of national identity manifested and reflected in the Qajar pictorial carpets?

Research Method

The article is fundamental in terms of its purpose and deploys a descriptive-analytical method in terms of its nature. Data analysis was conducted by combining quantitative and qualitative methods. All the available pictorial carpets of the Qajar era were considered as the statistical population of this research, from which a sample of 79 carpets was selected based on specific criteria, including the design and thematic frequencies, originality, and the geographical diversity of the fabric's origin. The data was collected through a thorough review and a content analysis of the 79 carpets. The most prominent visual, semantic, and thematic elements within each group were matched with the components and indicators of national identity. These items were presented in a structured table. Subsequently, the information from tables 3 to 10 was quantitatively summarized in Table 11.

Research Findings

In three groups of Qajar pictorial carpets with the themes of 'Royal Motif', 'Famous Figures' and 'Four Seasons', all six dimensions and indicators of national identity were found. Therefore, it can be affirmed that in terms of referencing and embodying 'national identity' and 'Iranian identity', these three groups exhibited the most visible and cohesive visual and content representations. The pictorial carpets themed around 'ancient literature' follow, encompassing four indicators: 'social,' 'historical,' 'cultural,' and 'geographical'. However, the carpets which portray symbolic and religious subjects as well as Darvish and Sufism leaders only reference national identity indicators

صناعات
هنرهای ایران

دوفصلنامه علمی هنرهای صنعتی ایران

سال ششم، شماره ۱، پیاپی ۱۰

بهار و تابستان ۱۴۰۲

۳۳۵

in two dimensions: cultural and religious. On the other hand, those carpets featuring animal motifs, an adaptation of western themes, and female motifs only reflect a single cultural indicator; thus, they subtly allude to national and Iranian identity. Among the six dimensions of national identity, only a cultural dimension has been continuously presented in all eight categories of the Qajar pictorial carpets and has the highest frequency. The most prevalent components within this dimension include appreciating and acknowledging the works and heritage of the past, believing in strengthening and preserving artistic and cultural heritage, and appreciating and revering the Persian language, which has been notably emphasized in many of these carpets. The religious dimension of the national identity existed in the second place and has appeared in five groups with visual and content-based signs. The most prevalent components within this dimension include 'appreciating and acknowledging the works and heritage of the past, believing in strengthening and preserving artistic and cultural heritage, and appreciating and revering the Persian language. The utilization of Persian calligraphy and poetry to narrate a storyline, depicting the attire and clothing of Iranian communities, employing facial hair styles inspired by ancient stone carvings to depict contemporary characters, and incorporating specific motifs and design styles from various regions and schools of Iranian carpet weaving, all contribute to a rich variety of designs and direct geographical references within the carpets. The use of poets' images, of ancient and mythological kings, and of historical landmarks presents a positive image of Iranian traditions and culture, evoking a sense of pride and nurturing an interest in Iranian identity and culture. Moreover, integrating religious themes and references affirms the presence of a religious mindset among the populace, further reinforcing the inextricable link between religion and the national identity of Iranians.

Conclusion

The research findings showed that although pictorial weaving was considered a novel innovation in the Qajar carpet weaving, the careful selection of themes aligned with Iranian culture infused profound and enduring concepts and identity themes. Surveys of the research highlighted that across the eight categories of the Qajar carpets, especially in carpets portraying *royal motifs*, *famous figures*, *four seasons*, and *themes drawn from ancient literature*, the six dimensions of 'national identity' were the most prevalent and visible. The 'cultural' and 'religious' dimensions of national identity were particularly dominant with the 'political' dimension exhibiting the least frequency across these carpets. The elements, components, and indicators of 'national and Iranian identity' elegantly emerged within these carpets, showcasing distinct motifs, scripts, and themes from Persian poetry and prose, traditional clothing of Iranian communities, imagery of poets, ancient and mythological kings, and historical landmarks, all of which contributed to presenting a positive image of Iranian traditions and culture, to perpetuating pride in Iranian heritage, and to fostering a deep-rooted connection with Iranian cultural elements. Due to the subject matter, political and social conditions of production, urban weaving or rural weaving, and so on the components of national identity in all the Qajar pictorial carpets appeared in diverse ways. For instance, in *four season* pictorial carpets or *famous figures* carpets, all six dimensions of national identity exhibited a vibrant presence, influenced by the unique theme and characterized by a tailored texture. This diversity is distinctly urban. However, in carpets adapted from the *Western Themes* and *female motif*, *traditional motifs*—representative of the identity of Iranian carpets—found their place wherever there was room. Even in these cases, where the theme was entirely Western and non-Iranian, the reflection of the components and elements of Iranian national identity remained intact, underscoring a continuous commitment to the dissemination and representation of Iranian cultural and identity elements.

Keywords: pictorial carpets, the Qajar era, national identity, Iranian identity, pictorial weaving.